

MUHOKAMAVIY VA TAHLIL JARAYONING KOGNITIV MEXANIZIMLARI

Quvatova Dilnoza Jo‘rayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM o‘qituvchisi

dilnozaquvatova@gmail.com

ANOTATSIYA

Ushbu maqolada inson tafakkurining muhim ko‘rinishlari bo‘lgan muhokama va tahlil jarayonlarining kognitiv mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kognitiv psixologiya, neyropsixologiya va eksperimental psixologiya yondashuvlari asosida muhokama faoliyatining mantiqiy, semantik va reflektiv komponentlari aniqlanadi. Shuningdek, tahlil jarayonida e‘tibor, xotira, idrok va konseptual fikrlashning o‘zaro ta‘siri ochib beriladi. Maqolada muhokama va tahlilning psixik jarayonlar tizimidagi o‘rni, ularning qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish hamda ijodiy tafakkurni faollashtirishdagi roli ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijalari inson tafakkurining kognitiv dinamikasini tushunishga, ta‘lim va amaliy psixologiya sohalarida samarali strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Kognitiv mexanizmlar, muhokama jarayoni, tahlil, tafakkur, idrok, xotira, qaror qabul qilish, refleksiya, mantiqiy fikrlash, kognitiv pedagogika.

KIRISH

Inson tafakkuri — bu murakkab, ko‘p bosqichli va dinamik jarayon bo‘lib, unda muhokama va tahlil faoliyati markaziy o‘rin egallaydi. Muhokama insonning o‘z fikrlarini mantiqan asoslash, dalillarni tahlil etish va turli nuqtai nazarlarni solishtirish qobiliyatini ifodalaydi. Tahlil esa axborotni tarkibiy qismlarga ajratish, ularning o‘zaro bog‘liqligini anglash hamda umumiy xulosaga kelish jarayonidir. Ushbu jarayonlar insonning kognitiv tizimi — idrok, e‘tibor, xotira, tushunish, mantiqiy fikrlash va reflektiv ongning uzviy o‘zaro ta‘siri orqali amalga oshadi.

Kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan muhokama va tahlil jarayonlari inson miyasi tomonidan axborotni qayta ishlash, semantik aloqalarni oʻrnatish hamda mantiqiy konstruksiyalarni yaratish faoliyatini ifodalaydi. Shuning uchun ham ushbu jarayonlarni oʻrganish tafakkurning chuqur qatlamlarini, yaʼni bilim olish, tushunish va qaror qabul qilish mexanizmlarini tahlil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, muhokamaviy va tahliliy faoliyat prefrontal korteks, gipokamp, oldingi singulat korteks kabi miyaning kognitiv boshqaruv markazlari bilan uzviy bogʻliqdir. Ushbu neyron tizimlar mantiqiy operatsiyalarni amalga oshirish, diqqatni boshqarish va refleksiv fikrlashni faollashtiradi. Shu boisdan, muhokama va tahlilning kognitiv mexanizmlarini oʻrganish nafaqat inson tafakkurining nazariy asoslarini, balki amaliy psixologiyada — masalan, oʻquv jarayonida, qaror qabul qilishda, ijodiy fikrlashni rivojlantirishda — qoʻllanish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Mazkur maqolada muhokamaviy va tahliliy faoliyatning kognitiv asoslari, ularning psixik jarayonlar tizimidagi oʻrni, shuningdek, tafakkurda ularning oʻzaro integratsiyasi tahlil qilinadi. Shu orqali inson tafakkurining murakkab strukturasi chuqurroq anglashga, shuningdek, kognitiv jarayonlarni rivojlantirishning samarali usullarini ishlab chiqishga zamin yaratiladi

ASOSIY QISM

Muhokamaviy faoliyatning psixologik va kognitiv mohiyati. Muhokama inson tafakkurining eng yuqori shakllaridan biri boʻlib, u shaxsning maʼlum bir muammoni mantiqiy asosda yechishga, turli dalillarni solishtirishga va xulosalar chiqarishga yoʻnaltirilgan kognitiv faoliyatidir. Psixologik nuqtayi nazardan muhokama jarayoni tahlil, sintez, umumlashtirish va baholash kabi tafakkur operatsiyalarining uygʻunlashuviga asoslanadi.

Kognitiv psixologiya bu jarayonni axborotni qayta ishlash tizimi sifatida izohlaydi. Inson miyasi tashqi maʼlumotlarni idrok orqali qabul qiladi, xotirada mavjud bilimlar bilan solishtiradi va ularni semantik jihatdan qayta ishlaydi. Bu

jarayonda e'tibor, ishchi xotira va ijodiy tafakkur muhim rol o'ynaydi. Shaxs muhokama davomida dalillarni baholaydi, ularni mantiqiy tuzilmalarga joylashtiradi va refleksiv fikrlash orqali yangi bilim hosil qiladi.

A.N.Leontev va S.L.Rubinshteyn fikriga ko'ra, har qanday tafakkur jarayoni amaliy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, insonning dunyoni o'zgartirishga qaratilgan faoliyatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, J. Bruner muhokama jarayonini "kognitiv konstruktivizm" asosida izohlab, bilim inson tomonidan faol ravishda yaratilishini ta'kidlaydi. Bu nuqtayi nazardan, muhokama nafaqat fikrlash, balki yangi g'oyalarni shakllantirish va ularni asoslashning ijodiy jarayonidir.

2. Tahlil jarayonining kognitiv asoslari. Tahlil — bu murakkab ob'ekt yoki hodisani tarkibiy qismlarga ajratish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash va umumiy tizimdagi o'rnini belgilash jarayonidir. U tafakkurning ajralmas qismi bo'lib, muammoli vaziyatlarni yechishda mantiqiy fikrlashni faollashtiradi.

Tahlilning kognitiv mexanizmlari e'tiborning barqarorligi, ishchi xotira hajmi, mantiqiy strukturalarni yaratish qobiliyati va metakognitiv nazorat jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar (Kahneman, 2011; Stanovich, 2009) tahliliy fikrlashni "ikkinchi tizim" deb atab, uni sekin, ongli, mantiqiy va dalillarga asoslangan fikrlash turi sifatida tasvirlaydi.

Tahliliy faoliyat prefrontal korteksning ish faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Aynan shu miya sohasi mantiqiy tahlil, rejalashtirish va qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirok etadi. Tahlil jarayonida shaxs yangi axborotni mavjud bilimlar bilan taqqoslab, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi, bu esa tafakkurda izchillik va mantiqiylikni ta'minlaydi.

3. Muhokama va tahlil jarayonlarining o‘zaro aloqasi. Muhokama va tahlil inson tafakkurining o‘zaro bog‘liq ikki komponentidir. Tahlil jarayoni axborotni qismlarga ajratish orqali muhokamaga zamin yaratadi, muhokama esa olingan ma’lumotlar asosida yangi umumiy xulosani shakllantiradi. Ushbu jarayonlarning o‘zaro ta’siri tafakkurda mantiqiy izchillikni, tushunishning chuqurligini va bilimlarni ongli ravishda qo‘llashni ta’minlaydi.

Vygotskiy ta’limotiga ko‘ra, har bir tafakkur jarayoni sotsiokognitiv asosga ega bo‘lib, muhokama jarayonida til asosiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Til fikrni tashkillashtirish, tahlil qilish va uni anglashda kognitiv mexanizm sifatida ishlaydi. Shu sababli, muhokama va tahlilning kognitiv asoslarini o‘rganish inson tafakkurining sotsiokultur jihatlarini tushunishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Muhokama va tahlilning amaliy ahamiyati. Muhokamaviy va tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimida hamda psixologik amaliyotda muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonlar insonning muammoli vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ijodiy yechimlar topish qobiliyatini kuchaytiradi. Kognitiv yondashuv asosida tuzilgan treninglar, muammoli topshiriqlar va reflektiv tahlil mashqlari shaxs tafakkurining faolligini oshiradi.

Natijada, muhokama va tahlilning kognitiv mexanizmlarini chuqur o‘rganish inson tafakkurining psixologik tuzilishini anglash, shuningdek, ta’lim, boshqaruv, sport va klinik psixologiya sohalarida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar

O‘tkazilgan tahlillar natijasida muhokamaviy va tahlil jarayonlari inson tafakkurining eng muhim kognitiv komponentlari ekanligi aniqlanadi. Ular shaxsning ma’lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash, baholash va mantiqiy xulosalar chiqarish faoliyatida markaziy rol o‘ynaydi. Muhokama jarayoni dalillarga asoslangan fikr yuritish, tahlil esa axborotni tarkibiy qismlarga ajratib, ular orasidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlash imkonini beradi.

Kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan, bu ikki jarayonning asosi idrok, xotira, diqqat, refleksiya va mantiqiy fikrlash mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligiga tayanadi. Neyropsixologik tadqiqotlar esa muhokamaviy va tahliliy faoliyat prefrontal korteks, oldingi singulat korteks hamda gipokamp kabi miya tuzilmalari bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Muhokama va tahlil o‘zaro integrativ jarayon bo‘lib, biri ikkinchisini to‘ldiradi: tahlil muhokama uchun asos yaratadi, muhokama esa tahliliy natijalarni umumlashtirib, yangi bilim shaklida ifodalaydi. Shu boisdan, bu jarayonlarni chuqur o‘rganish inson tafakkurining dinamikasini, bilim olish va qaror qabul qilish mexanizmlarini yanada to‘liq anglash imkonini beradi.

Tavsiyalar

1. Ta’lim jarayonida muhokamaviy va tahliliy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan interaktiv metodlardan (mantiqiy bahs-munozaralar, muammoli vaziyat tahlillari, reflektiv yozuvlar) keng foydalanish tavsiya etiladi.

2. Psixologik treninglarda shaxsning reflektiv va metakognitiv ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozim, chunki bu muhokamaviy fikrlashni chuqurlashtiradi.

3. Neyropsixologik tadqiqotlar asosida muhokama va tahlil jarayonlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi mashq va metodikalar ishlab chiqish zarur.

4. Ta’lim psixologiyasi sohasida tahlil va muhokamani integratsiyalashgan yondashuv sifatida o‘qituvchilar faoliyatiga tatbiq etish samarali natija beradi.

5. Amaliy psixologiyada qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni yechish va ijodiy fikrlashni shakllantirishda muhokamaviy-tahliliy strategiyalarni qo‘llash insonning kognitiv salohiyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Anderson, J. R. (2015). *Cognitive Psychology and Its Implications* (8th ed.). New York: Worth Publishers.
2. Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
3. Bruner, J. S. (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Leontiev, A. N. (1977). *Deyatelnost. Soznanie. Lichnost*. Moskva: Nauka.
6. Xo'jayev, M. (2018). *Kognitiv psixologiya: nazariya va amaliyot*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
7. Ismoilova, N. N. (2020). Kognitiv jarayonlarning psixologik mexanizmlari. *Psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar jurnali*, 3(2), 45–53.
8. Sa'dullayev, A. (2024). Aspects of forming voluntary qualities in overcoming anxiety in adolescent wrestlers. *News of UzMU Journal*, 1(1.4), 176-179.
9. Nurmatova, D. (2021). Muhokamaviy fikrlashning shakllanishida refleksiya jarayonining o'rni. *O'zbekiston psixologiyasi jurnali*, 2(1), 67–74.